

הקונגרס הציוני - יצירת התנועה הציונית

בראש חודש אלול תרנ"ז, 1897, התכנס הקונגרס הציוני הראשון בעיר בזל שבשווייץ. אף על פי שהיה זה מעין פרלמנט ללא מדינה וללא ארץ, הרצל השכיל לטעת בכמאתיים צירי הקונגרס תחושה של נציגי מדינת היהודים העתידית. מאתיים ושמונה צירי הקונגרס התאספו מ-16 מדינות שונות והם ייצגו אלפי יהודים ברחבי העולם - מאירופה, מארץ ישראל, מצפון אפריקה ומאמריקה.

אדון נכבד!

ביום א' ב' וג' אלול שנה זו יתאספו חובבי ציון בכל הארצות לקונגרס הציוני בבאזל (בשווייץ). והיום ההוא, שבו יתאחדו אחינו המפוזרים בדעה אחת, יהיה יום ניצחון לתחית לאומנו. האספה בבאזל תהיה התחלת תקופה חדשה בהתפתחות תנועתנו. שם יספרו לנו אחינו מכל פנות הארץ על דבר מצבם ומגמותיהם, שם יתברר מה התנועה הציונית דורשת ממעריציה. שם תתרכז ותתאחד פעולתנו, שהיתה קרועה לכמה גזרים, ע"י הנהגה כוללת לכל סניפי העבודה. שם תראינה עינינו קבוץ גלילות, שיאחד כל הכחות לפעולה אחת, גדולה וכבירה.

הקונגרס שואף למטרות קרובות ואפשריות. כל הידיעות האחרות על אדתי קלוטות מן האויר. כל מעשי הקונגרס יהיו בפרסום גמור. בוכוחיו והחלטותיו לא תהיה שום התנגדות לחוקי איזו ארץ ולחובותינו האזרחיים. ביחוד אנחנו ערבים בזה, שכל מעשי האספה יהיו באופן מקובל ומרוצה לחו"צ ברוסיה ולממשלתם הרוממה.

בזה נבקש אותך, אדון נכבד, ואת חבריך שבחוגך, שתואילו לבא לבזל ולהשתתף באספתנו. הקונגרס הראשון שלנו הוא התל שהכל פונים אליו. אוהבים ואויבים מחכים לו בעינים כלות. ולכן עליו להראות לכל, כי חפצנו ברור ויכלתנו גדולה. אם לא ימלא הקונגרס את תפקידו, אז תבא עי"כ נסיגה לאחור בתנועתנו לזמן רב. והכל תלוי רק בהשתתפות מרובה של אחינו ברוסיה, ששם רוב מניננו.

אנו מקוים, שתדעו את חובתכם ותבאו לאספתנו. באספה אפשר יהיה לדבר עברית. בבאזל יש אכסניא כשרה.

דבר בואך מהר נא להודיענו עפ"י הכתבת הנ"ל.

בשם "הועד להכנת הקונגרס הציוני"

על פי ההזמנה, הציונים שתיים ממטרותיו של הרצל בכוונת הקונגרס הציוני.

יהודים מתבוללים חששו שהקמת התנועה הציונית תפגע באמנציפציה שזכו לה באירופה והם ייחשבו בוגדים בארצותיהם. הסבירו על פי ההזמנה כיצד מגיב הרצל לחשש זה.

הרצל נתפס בעיני חלק מן הציבור כהוזה וחולם חלומות שלא ניתנים להגשמה. ענו על פי ההזמנה: כיצד מגיב הרצל להתנגדותם לתוכניתו?

חובבי ציון ברוסיה שדגלו בעבודה מעשית בארץ ישראל התנגדו לתפיסתו המדינית של הרצל והיו פגועים מיחסו אליהם. נוסף על כך, הם חששו שהקונגרס יביא לפגיעה של השלטון הטורקי בהתיישבות היהודית בארץ ישראל ולתגובה שלילית של השלטון הרוסי. הסבירו על פי ההזמנה כיצד מתייחס הרצל לחובבי ציון בהזמנה וכיצד הוא מגיב לחששות אלו.

בהזמנה לקונגרס נכתב כי הצירים מתבקשים לבוא לדיונים בלבוש רשמי מהודר: "חליפה רשמית שחורה (פראק) ועניבה לבנה הם חובה בישיבת הפתיחה החגיגית". הרצל דאג שלמשתתפים שומרי הכשרות תהיה מסעדה כשרה במקום. לקונגרס הוזמנו עיתונאים מעיתונים יהודים ושאנים יהודים לסיקור האירוע שהתקיים באולם הקונצרטים של הקזינו. עצם קיום הקונגרס והפרסום בעיתונות העלה את שאלת היהודים לסדר היום הבין-לאומי.

הסבירו במה שונה התכנסות היהודים בבזל להקמת התנועה הציונית מהתכנסותם בוועידת קטוביץ להקמת תנועת חיבת ציון. בתשובתכם התייחסו למטרת ההתכנסות, למשתתפי הוועידה ולמידת פרסומה.

ישיבת הפתיחה של הקונגרס הציוני הייתה חגיגת מאוד ומרגשת ונפתחה באמירת ברכת "שהחיינו". נאומו של הרצל התקבל בתשואות סוערות. בנאום הפתיחה שלו בקונגרס הראשון אמר הרצל: "הציונות היא שיבה אל היהדות, עוד לפני השיבה אל ארץ-היהודים". תחושה של מעמד היסטורי, חד-פעמי, עמדה באוויר הנוכחים הרגישו כי הם יוצרים את המדינה היהודית בעצם נאומיהם ודיוניהם.

בשנת תרס"ב, 1902, פרסם הרצל רומן אוטופי⁷ בשם "אלטנוילנד". הפירוש המילולי של השם הגרמני הוא "ארץ חדשה ישנה", והוא מעיד על תוכנו של הספר. בספר הדמיוני מתוארת המדינה היהודית העתידית כפי שהרצל רואה אותה, לפרטיה ובכל תחומי החיים. בתחילת הספר מופיע המשפט "אם תרצו – אין זו אגדה", ובאחרית הדבר כותב הרצל "...אבל אם לא תרצו, כל מה שסיפרתי לכם הוא אגדה – וישאר אגדה... החלום אינו שונה בהרבה מן המעשה, כמו שחושבים רבים. כל מעשיהם של בני האדם היו פעם חלומות; כל מעשיהם יהיו ביום מן הימים לחלום".⁸

סרקו את הקוד וקראו בוויקיפדיה קטעים מהספר אלטנוילנד

בחרו שני נושאים שמתאר הרצל בספרו והשוו אותם למציאות בימינו במדינת ישראל. האם חזונו של הרצל התגשם? האם לדעתכם המציאות טובה או גרועה יותר מחזונו של הרצל?

בנימין זאב הרצל, "חזזה המדינה", זכה להוקרה ולהנצחה במגוון דרכים במדינת ישראל. "חוק בנימין זאב הרצל" שחוקקה הכנסת בא להנחיל לדורות הבאים את חזונו, מורשתו ופועלו ולעצב את מדינת ישראל בהתאם לחזונו הציוני. בלוח השנה הישראלי מציינים ביום הולדתו, "באי"ה, את יום הרצל. אתרים שונים בארץ נקראו על שמו ובראשם "הר הרצל" במערב ירושלים, לשם הועלו עצמותיו ועצמות בני משפחתו לאחר קום המדינה. הר זה הפך לבית הקברות הלאומי של מדינת ישראל ולבית הקברות המרכזי לחללי צה"ל ובו נמצא גם מוזיאון הרצל. העיר הרצליה נושאת את שמו. בסמלה הקודם של הרצליה הונצחו שבעת הכוכבים שהיו חלק מן הדגל שהציע הרצל וסמלו את חזונו לשבע שעות עבודה. מוסדות נוספים בעיר מנציחים את חזונו, אחד מהם הוא קניון שבעת הכוכבים. רחובות רבים ביישובי הארץ נקראים בשמו של הרצל. בית הספר התיכון העברי הראשון נקרא הגימנסיה העברית הרצליה, ומשכנו היה בעבר ברחוב הרצל. אחת מאוניות המעפילים נקראה "תיאודור הרצל", ואחרת נקראה על שם ספרו "מדינת היהודים". העיר תל אביב מנציחה בשמה את ספרו "אלטנוילנד", ששמו תורגם על ידי נחום סוקולוב ל"תל אביב". הרצל הונצח באומנות, בספרות, בתיאטרון ובזמרה. בה' באייר תש"ח הוצבה תמונתו של הרצל מאחורי בן גוריון בשעה שזה הכריז על הקמת המדינה. שם משפחתו "הרצל" ניתן כשם פרטי לילדים רבים ובהם הרמטכ"ל ה-23 של צה"ל רב אלוף הרצי הלוי.

7 אוטופיה – תיאור דמיוני המציג חברה מושלמת.

8 בנימין זאב הרצל, מדינת היהודים, אלטנוילנד, הוצאת ידיעות אחרונות וספרי חמד, תל אביב 2008, עמ' 301. תרגמה מרים קראוס.

פעילותו המדינית של הרצל

במסגרת ניסיונותיו לקדם את רעיון הצ'רטר (הזיכיון) שבמסגרתו יקבלו היהודים את ארץ ישראל מידי הטורקים הרבה הרצל בפגישות מדיניות. הוא נפגש עם הסולטאן הטורקי, עם האפיפיור, ועם קיסר גרמניה – פעם אחת בגרמניה ופעם אחת בשעה שהקיסר ביקר בארץ ישראל, אולם כל פעולותיו לא נשאו פרי. הרצל נשא ונתן גם עם ראשי ממשלת בריטניה. אלה גילו אהדה לרעיון הציוני, אולם יכלו להציע רק אזורים הקרובים לארץ ישראל כמו האי קפריסין (שנפסל בשל המתחות שהייתה קיימת בו בין טורקים ליוונים, שלא היה מן התבונה לצרף אליה יהודים) ואזור צפון סיני (שנפסל בשל העדר מים להתיישבות צפופה).

בעקבות ההצעה הבריטית השלישית שניתנה להרצל – אוגנדה, התחולל משבר עמוק בתנועה הציונית.

פוגרום קישינב (תרס"ג, 1903) שגרם מצוקה קשה בקרב יהודי רוסיה ותחושה כי יש למצוא פתרון מידי למצוקת היהודים, הביא את הרצל לשקול בחיוב את הצעת שר המושבות הבריטי להתיישבות יהודית באוגנדה (הנמצאת באפריקה המזרחית – רוב השטח המדובר נמצא בקניה של היום), אף על פי שיש בכך סטייה מתוכנית בזל.

אוגנדה

קבר הרצל בהר הרצל בירושלים

1949
מרכז חוגא
לקמורה בירושלים

פרק חמישה עשר – מסורת ומודרנה בקהילות היהודיות בין שתי מלחמות עולם

במהלך השנה למדנו על התמורות העצומות שחווה העם היהודי במאה ה־18, ה־19 וראשית המאה ה־20. בין תמורות אלו בלטו תהליכים כמו תנועת ההשכלה, האמנציפציה, והיווצרות הזרמים היהודיים כמו הזרם האורתודוקסי, הרפורמי והקונסרווטיבי. גם אירועים כמו ההגירה הגדולה לערים ומעברם של מיליוני יהודים לארצות "העולם החדש", ובראשן ארצות הברית של אמריקה, השפיעו במידה רבה על מצבם הכלכלי, החברתי, התרבותי והרוחני של מיליוני יהודים. לקראת סוף התקופה התעצמו תנועות אידאולוגיות שהתפשטו כאש בשדה קוצים ברחבי הקהילות השונות, בהן ניתן למנות את התנועה הציונית לגוניה, את הסוציאליזם היהודי, שבא לידי ביטוי בתנועת ה"בונד" ובמפלגות מקבילות בארצות אחרות, וכן תנועות אידאולוגיות קטנות יותר כמו הטריטוריאליסטים והאוטונומיסטים. היהודים שחיו בעולם בראשית המאה ה־20 הושפעו במידה רבה גם מתנועות כלל עולמיות כמו הליברליזם, ראשיתו של הפמיניזם, הלאומיות והקולוניאליזם. הקולוניאליזם גרם לכך שבראשית המאה ה־20 חיו גם רוב רובם של היהודים בקהילות המזרח תחת שלטון של מדינות מערב אירופיות כמו צרפת ובריטניה, מה ששינה את מצבם החומרי והרוחני לטוב ולמוטב.

שני העשורים הראשונים של המאה ה־20 הביאו עימם תקווה ליהודים רבים. הליברליזם בישר על שוויון זכויות מלא, ומאמיני הסוציאליזם ראו בשמחה את עליית הקומוניסטים בברית המועצות. הציונים נהנו בתקופה זו מתחילת מימוש החזון של בית לאומי בארץ ישראל, חזון שהלך והתעצם בעקבות הצהרת בלפור וכיבושה של ארץ ישראל בידי הבריטים, נושאים שעליהם תלמדו בספר "השיבה לציון". יהודים מאמינים חשו כיצד למרות הבעיות הקשות שגרמו תנועת ההשכלה ותהליך החילון, העולם מתקדם ומצבם של היהודים הולך ומשתפר. מנגד, צללים כבדים החלו להופיע באותם עשורים באופק העתיד היהודי – האנטישמיות במערב אירופה ומזרחה הלכה גברה, וחזון הקומוניזם ברוסיה הפך לסיט לתושבי המדינה בכלל וליהודים שומרי המסורת בפרט. לאתגרים אלו נוספה העובדה שיהודים רבים נפגעו במלחמת העולם הראשונה וכי בגרמניה של רפובליקת ויימאר החלה לפעול המפלצת הנאצית.

בפרק זה ננסה לבדוק כיצד כל התהליכים הנ"ל השפיעו על חייהם של יהודים בקהילות השונות. כיצד קהילות ישראל במזרח ובמערב, בצפון ובדרום, התמודדו עם אתגרי התקופה. כיצד פעלו יהודים בתקופה זו מתוך רצון להמשיך ולהיות חלק מהשרשרת הארוכה של עם ישראל כשומרי תורה ומצוות, ובמקביל כיצד נהגו לנוכח כל האתגרים שהביאה עימה המודרנה.

התקופה שנסקור היא שני העשורים שבין שתי מלחמות עולם: החל מתרע"ט, 1918, עם סיום מלחמת העולם הראשונה, ועד תרצ"ט, 1939, פרוץ מלחמת העולם השנייה. השנים שלאחר

מכן, שבהן התחוללה השואה מזה ותקומת מדינת ישראל מזה, טלטלו את העולם היהודי ושינוי לחלוטין את אופיו ומבנהו. על תקופות אלו תלמדו בע"ה בשנים הבאות.

במסגרת הפרק נכיר בקצרה את קורותיהן של **שמונה קהילות יהודיות** גדולות שפעלו בין שתי מלחמות עולם. נכיר את מעמדן המשפטי, מידת התערותן בסביבה, המבנה הקהילתי וסמכויות ההנהגה, נעסוק בסוגיות של חינוך והשכלה ונבדוק את מידת ההצטרפות לארגונים, לזרמים ולתנועות יהודיות.

מטבע הדברים לא יכולנו להתייחס לכלל הקהילות, ולכן בחרנו להתייחס לקהילות גדולות המייצגות את תפוצות ישראל בתקופה זו. ראוי גם לזכור כי יהודים לא מעטים לא התגוררו בערים הגדולות אלא בעיירות קטנות במזרח אירופה (מכונות גם **השטעטל**) או בכפרים קטנים בצפון אפריקה ובהרי תימן ואתיופיה. אופיים של החיים היהודים בקהילות אלו היה שונה בהיבטים רבים מאלו של היהודים שחיו בערים הגדולות. הכרה מדוקדקת של החיים באזורים הקטנים מחייבת סקירה נפרדת, ואתם מוזמנים לעשות זאת במסגרת עבודות חקר כאלו ואחרות.

יוצאים לדרך.

| העולם היהודי בין שתי מלחמות עולם

בשנת תר"פ, 1920, חיו בעולם כ־14,200,000 יהודים. תשעה וחצי מיליון מהם חיו **בארצות אירופה**, ומהם שמונה וחצי מיליון חיו **במדינות מזרח אירופה כמו פולין, ברית המועצות ורומניה**. כשלושה וחצי מיליון יהודים, רובם מהגרים שהגיעו לשם מאירופה בסוף המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20, חיו **באמריקה, בעיקר בארצות הברית**. כחצי מיליון חיו **באפריקה, רובם בצפון היבשת בקהילות של מרוקו, אלג'יריה ותוניס**. **בעיראק** חיו כ־90,000 יהודים, **בפרס** כ־40,000, **בתימן** כ־30,000, **באתיופיה**, שבאותה עת היה קשר מצומצם בין יהודיה לבין יהודי העולם, חיו כ־50,000, והשאר באזורים אחרים בעולם. **בארץ ישראל** היו באותה עת כ־60,000 יהודים בלבד.

בשנת ת"ש, 1940, חיו בעולם כ־16,600,000 יהודים. כעשרה מיליון מהם **באירופה**, כשמונה מיליון מהם חיו **במדינות מזרח אירופה כמו פולין, ברית המועצות ורומניה, באמריקה** חיו בשנת ת"ש, 1940, יותר מחמישה מיליון יהודים, מספר היהודים **באפריקה, גם הפעם בעיקר בצפונה**, הגיע ל־600,000. **בעיראק** חיו כ־100,000 יהודים, **בפרס** כ־45,000, **בתימן** כ־40,000. מספר היהודים **באתיופיה** נותר פחות או יותר כשהיה שני עשורים קודם לכן, ושאר היהודים חיו באזורים אחרים בעולם. מספר היהודים **בארץ ישראל** בשנת ת"ש, 1940, הגיע לכחצי מיליון¹.

1 הנתונים על פי ספרו של מרדכי נאור, העם היהודי במאה ה-20 היסטוריה מצולמת, הוצאת מרכז שז"ר, ירושלים, תשס"א.

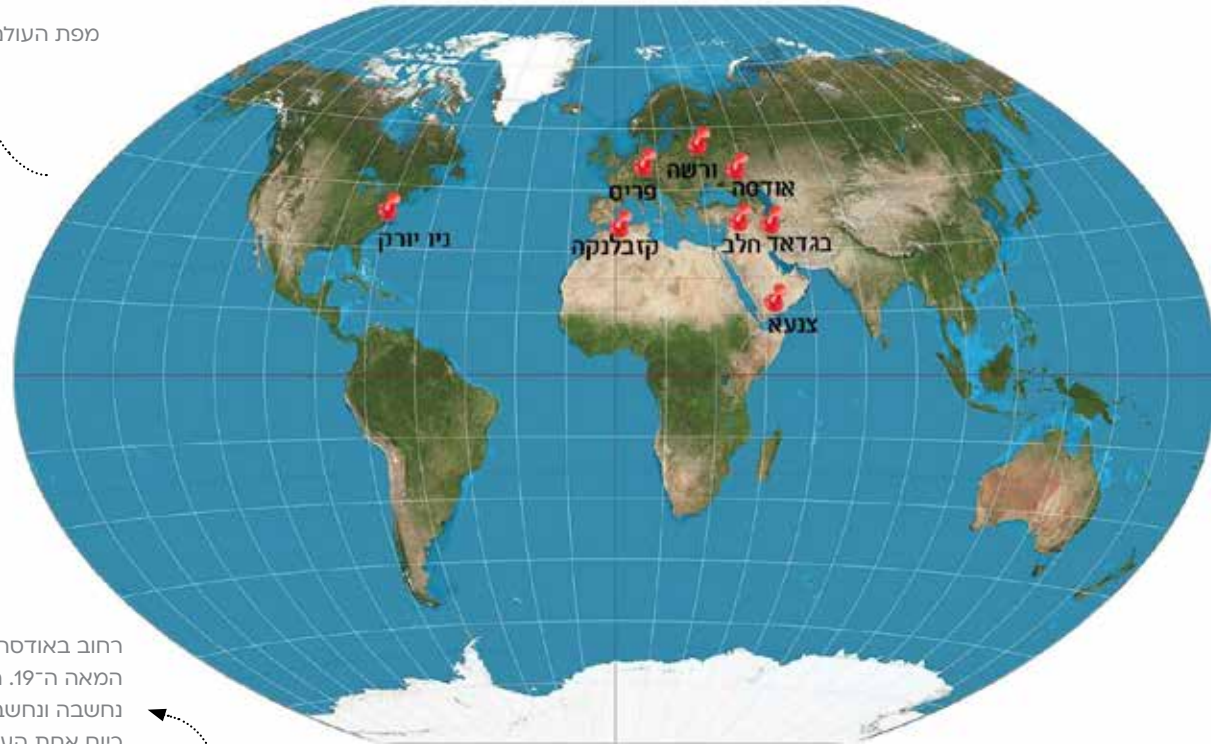
- ← הציגו את המגמה הכללית שבאה לידי ביטוי בהבדלים בין כמות היהודים בין ראשית המאה עשרים לשנות ת"ש 1940. נסו לשער מהי הסיבה לכך.
- ← חשבו מה הפתיע אתכם בנתונים על פיזור העם היהודי בין שתי מלחמות עולם. הסבירו מדוע.
- ← חפשו במרשתת נתונים על כמות היהודים בעולם כיום והשוו אותם לנתוני שנת ת"ש, 1940. כתבו מהם ההבדלים המרכזיים שאתם רואים בין שתי התקופות.
- ← הסבירו מה לדעתכם גרם להבדלים בין מספר ופיזור היהודים בשנות ת"ש 1940 לימינו.

תמונות אלו צולמו ברחבי העולם היהודי בין שתי מלחמות עולם. נסו לזהות אילו מהם צולמו בארץ ישראל, אילו במזרח אירופה, אילו בצפון אמריקה ואילו בצפון אפריקה.

← הציגו נקודת דמיון אחת והבדל אחד בין שתי התמונות.

נצא כעת למסע בין שמונה קהילות יהודיות גדולות שפעלו בין שתי מלחמות העולם: קהילות אודסה (ברית המועצות), בגדאד (עיראק), ורשה (פולין), חלב (סוריה), ניו יורק (ארצות הברית), פריז (צרפת), צנעא (תימן) וקזבלנקה (מרוקו). סדר הקהילות נקבע לפי סדר האל"ף-בי"ת.²

מפת העולם היהודי.

רחוב באודסה בסוף המאה ה־19. העיר נחשבה ונחשבת גם כיום אחת הערים היפות באירופה.

קהילת אודסה

באודסה, כיום העיר השלישית בגודלה באוקראינה ונמלה המרכזי של המדינה, פעלה מאז היווסדה עד למלחמת העולם הראשונה אחת הקהילות היהודיות החשובות ביותר בעולם. העיר, שנוסדה בשלהי המאה ה־19, שמשה כנמל המרכזי של האימפריה הרוסית, ולאחריה – של ברית המועצות.

אודסה, שבתוקף היותה נמל מרכזי הייתה אחד המרכזים המסחריים הגדולים באימפריה הרוסית, משכה אליה מאז היווסדה יהודים רבים שעבדו בה, בעיקר בתחומי המסחר, הבנקאות והשירותים. ערב מלחמת העולם הראשונה הייתה בעיר הקהילה השנייה בגודלה באירופה (אחרי ורשה), וחיו בה כ־140,000 יהודים, שהיו כשליש מתושבי העיר והחזיקו מחצית מעסקי המסחר.

2 ממחצית העם היהודי שחי במזרח אירופה הבאנו רק שתי קהילות, משום שככלל הקהילות במזרח אירופה דמו במידה רבה זו לזו ובקשנו להציג את מגוון התגובות אותם הציגו הקהילות היהודיות ברחבי העולם ביחסם למודרנה.

הייתה "ארבעים מיל מסביב לאודסה בוערת אש הגיהנום".

בית הכנסת של יוצאי ברודי באודסה. התפילות בבית כנסת זה התנהלו על פי המנהג הרפורמי.

הואיל ומדובר בעיר שנוסדה כאמור רק בשלהי המאה ה־19 לא היו בה מרכזים יהודים מסורתיים, ובשל כך הקהילה היהודית בעיר הייתה מזוהה כמעט מראשיתה עם תנועת ההשכלה והזרמים החילוניים שביהדות רוסיה. השפעתם של חוגים דתיים ומסורתיים בעיר הייתה מזערית. מציאות זו נגרמה גם בשל היותה של אודסה עיר נמל רב־תרבותית שהושפעה מרעיונות שהגיעו מחוץ לרוסיה. בעיר הייתה גם קהילה של יהודים יוצאי העיר ברודי שבגליציה, והם הביאו עימם את תפיסת העולם הרפורמית והקימו בתי כנסת בסגנון תנועה זו.

אמרה מבודחת שנאמרה באותה עת מפי משכילים ורבנים כאחד

מדוע לדעתכם נאמרה אמרה זו בצורה מבודחת על ידי משכילי העיר? הסבירו מה הדבר מלמד על התייחסותם למסורת היהודית.

אודסה הפכה מרכז חשוב של התנועה הציונית, כמו גם של התנועות הסוציאליסטיות היהודיות ותנועות אחרות. עיתונים, כתבי עת וספרים שהפיצו את רעיונותיהן של התנועות האידאולוגיות נערכו והודפסו בה לרוב. בעיר הוקמו הארגונים המרכזיים של תנועת חיבת ציון ובתי הספר הראשונים של רשת אורט. כמה מענקי התרבות היהודית החדשה, שלימים עברו ברובם לארץ ישראל או לארצות הברית, פעלו בעיר, ובהם המשוררים **חיים נחמן ביאליק, שאול טשרניחובסקי, הצייר נחום גוטמן, הסופר שלום עליכם** והמנהיגים הציוניים: **אחד העם, יהודה לייב פינסקר, זאב ז'בוטינסקי, מנחם אוסישקין, מאיר דיזנגוף** ועוד רבים אחרים.

במהלך התקופה שבה התחוללו "הסופות בנגב"³ נפגעו רבים מיהודי העיר מפוגרומים שהתחוללו בה, ואירועים אלו, כמו גם הקרבות הקשים שהתחוללו בה ובסביבתה בימי מלחמת העולם הראשונה ומלחמות האזרחים שהתחוללה ברוסיה אחרי המהפכה הבולשביקית, הביאו להגירה של יהודים רבים מהעיר⁴ למרות זאת, בראשית שנות העשרים היו באודסה קרוב ל־200,000 יהודים.

המהפכנים הבולשביקים שהשתלטו על העיר בראשית שנות העשרים גרמו **שינויים ניכרים** באופייה של הקהילה היהודית. השיטה הכלכלית הקומוניסטית פגעה קשות בעסקי המסחר שמהם התפרנסו יהודים רבים, ותעסוקתם של רוב היהודים התבססה בשל כך בתקופה שבין שתי מלחמות העולם על תחום השירות הציבורי והמקצועות החופשיים. בתקופה זו

3 על "הסופות בנגב" למדנו בעמוד 328.

4 על המהפכה הבולשביקית למדנו בעמוד 172.

קרוב למחצית מעובדי העירייה וכ־40% מעובדי המקצועות החופשיים⁵ היו יהודים. יהודים רבים עבדו גם במפעלי התעשייה בעיר.

בהקשר התרבותי, המדיניות הסובייטית שהובלה בידי היבסקציה⁶ הביאה לסגירתם של רוב בתי הכנסת ולהטלת איסור על פעילות ציונית. מנהיגים ציונים וסופרים עבריים רבים עזבו באותה עת את העיר, נושאים עימם את הגעגועים ליופייה של העיר שכונתה "היפיפייה הדרומית"⁷. עם זאת, היידיש הוכרה כשפה לגיטימית, וקרוב ל־20% מילדי העיר למדו ב־12 בתי ספר שבהם השפה הנלמדת הייתה יידיש והתכנים היו תואמים לאידאולוגיה הקומוניסטית. בעיר פעלו גם בתי משפט ומחלקות משטרה ביידיש והוקם בה מוזיאון יהודי לתרבות היידיש על שם הסופר היהודי מנדלי מוכר ספרים.⁸ יהודים לא מעטים פעלו באותה תקופה גם כחלק מ"העולם התחתון" היהודי, וסופרים ומשוררים בני העיר פרסמו יצירות על מעלליהם.

בימי הפלישה הגרמנית לברית המועצות בשנת תש"א, 1941, נרצחו באכזריות רבות מיהודי העיר על ידי הגרמנים ובעיקר בידי בעלי בריתם הרומנים שהשתלטו על האזור בימי מלחמת העולם. לאחר השואה המשיכה להתקיים בעיר קהילה קטנה יחסית, ובהמשך עם נפילת מסך הברזל,⁹ עלו רבים מבניה למדינת ישראל. באודסה פועלת גם כיום קהילה יהודית ובה כמה אלפי יהודים, והיא מפעילה מוסדות חינוך ותרבות.

להוי ידוע לך, זוגתי היקרה, כי תקצר ידי מתאר לך את העיר אודיסה הגדולה לאלוקים, ואת שאונה והמונה, ואת עשרה הרב, ואת יופיה והדרה, ואת כל חמודותיה, ואת אנשיה הטובים, ואת ליבם הרך, ואת מזגם הנוח לבריות, ואת המסחרים הגדולים והעסקים העצומים, המצויים פה לרוב. הגיעי בעצמך: יוצא אני במקלי לרחוב היוונים - כך קוראים כאן באודיסה לאותו רחוב שבו אחינו בני ישראל מתרצצים כל ימיהם ועושים מקח וממכר - ואני מוצא אלף אלפי עסקים מוכנים מבעוד בוקר: רוצה אני בחיטים - הרי חיטים, בסובים - הרי סובים, בצמר -

5 **מקצועות חופשיים** הם עיסוקים המתבססים על מומחיות, השכלה אקדמית או הכשרה מקצועית מתקדמת, ואינם תלויים בדרך כלל במעסיק ספציפי, כגון עריכת דין, ראיית חשבון, רפואה, אדריכלות ועוד.

6 **היבסקציה** - המחלקה היהודית במפלגה הקומוניסטית, שעל מעלליה למדנו בעמוד 183.

7 אודסה שוכנת אז דרומה של רוסיה, היום, כאמור, בשטח אוקרינה.

8 כינויו של **שלום יעקב אברמוביץ**, סופר יהודי איש אודסה, שנודע כמי שעסק בתיאור חייהם של יהודי רוסיה. נפטר בתרע"ז, 1917.

9 **נפילת מסך הברזל** - התמוטטות המשטר הקומוניסטי בברית המועצות בשלהי המאה ה־20, שאפשרה את עלייתם של יהודים רבים לישראל. תלמדו על כך בספר השיבה לציון.

1798

מית קנטי ראשון באודסה

1941

רפתות מיהודי אודסה נרצחים פליטה

הרי צמח בקמח - הרי קמח. שמא רצונך בנוצות, בצימוקים, בשקים, בדגים מלוחים, בגלוסקאות, בכלי מילת - כל מה שליבך חומד חטוף ועשה, חטוף וקנה, כי כל אודיסה לפניך היא.

(מתוך ספרו של שלום עליכם, "מנחם-מנדל", בתוך: כתבי שלום עליכם, כרך ג, תרגם מיידיש: יצחק דב ברקוביץ, דביר, ירושלים תשכ"ו, עמ' ז)

הקטע הנ"ל מתאר את חיי היהודים באודסה בתקופת הזוהר של הקהילה היהודית בעיר, ערב מלחמת העולם הראשונה. הציגו את המאפיין העיקרי של החיים בעיר על פי הכותב.

הסבירו איזה קשר קיים לדעתכם בין תיאור המציאות בעיר, כפי שמתאר אותה הכותב, לבין האווירה הרוחנית והתרבותית של יהודי העיר שעליה קראתם לעיל.

מי מתושבי **אודסה** לא יזכור את ביאליק בתקופת הטרור האדום.¹ כל העיר היתה אז עקובה מדם. מאות אנשים חפים מפשע נאסרו, מאות הוגלו לגרדום... השתדלות קטנה לטובת מי מהנענים בבתי הכלאים היתה דיה שהמשתדל עצמו יאסר ויגלה. וביאליק שקצת כבוד רחשו לו אפילו הקומוניסטים, או אפשר יראו מפני פרסומו הגדול בעולם, משתמש במצבו זה כדי להציל ולשחרר; אינו נח, רץ ממוסד למוסד, מכתת את רגליו, להתראות עם האנשים אשר לידיהם נמסר גורל האסירים, ולפעמים יצליח להוציא ממלתעות הצ'קה² גם כאלה אשר כבר נגזר גזר דינם למות... זכורני. בתקופת התעוללות היבסקציה במוסדות הלאומיים. שלחנו פעם מלאכות בראשות ת. נ. ביאליק לבקש מאת השלטונות על שארית הפליטה - בית הספר העברי... תחילה התנהלה השיחה בין שתי המחנות באופן פרלמנטרי. לבסוף זרק מרז'ין³ את הפסקה האיומה הידועה "רויט אדער טויט" ("האדום או המות")!⁴ אז התגעש ביאליק ויזרק זיקין די נור על ראש העריץ, אשר הזהים את כל מתי סודו הלא-יהודים. את בית הספר לא הציל ביאליק, אבל הגד הניד לעוול את כחשו בפניו.

(ד"ר י.ספיר, חיים נחמן ביאליק, הסוף, העולם 12.8.1930 מתוך ארכיון העיתונות היהודית).

תארו במילים שלכם את פועלו של ביאליק בימי "הטרור האדום".

הסבירו מה מלמד הקטע על חיי היהודים בתקופת השלטון הקומוניסטי.

- 1 אחד מגלי הטרור שהפעילו הבולשביקים בימי מלחמת האזרחים ברוסיה ומייד לאחריה כדי לבסס את שלטונם.
- 2 המשטרה החשאית הרוסית.
- 3 ממפקדי הצ'קה המקומית.
- 4 אדום - סמל הקומוניזם, כלומר דרישה לנאמנות לקומוניזם או מוות.

בגדאד

במשך מאות רבות של שנים הייתה קהילת בגדאד אחת הקהילות היהודיות החשובות בעולם, המשך למסורת המפוארת של היהודים שחיו "על נהרות בבל", שם נוצר התלמוד הבבלי. בימי הביניים ירדה קהילת בגדאד מגדולתה, אולם עדיין חיו בה יהודים רבים ופעלו בה רבנים חשובים. במאה ה־19 החלו השפעותיה של תנועת ההשכלה להגיע גם לבגדאד. יהודים רבים החלו להשתלב במסחר העולמי, וקהילות של סוחרים בגדאדים הוקמו בכל רחבי אסיה. בין המשפחות שהתעשרו ממסחר בתקופה זו מוכרות **משפחת ששון ומשפחת כדורי**, שהיו ידועות גם כמשפחות נדבנים שסייעו למגוון פעילויות ברחבי העולם היהודי.¹⁰ היו רבים מיהודי בגדאד שבמקביל לעסקיהם הפורחים והשתלבותם במערכות

הכלכלה המודרנית המשיכו לקיים חיים של לימוד תורה ושמירת מצוות. ואולם אחרים החלו להשתלב בתרבות הערבית המקומית, לעסוק בעבודות הכרוכות בחילול שבת ולשלוח את ילדיהם לבתי ספר שלא פעלו כבר ברוח המסורת, כמו בתי הספר של כי"ח, שנפתחו בעיר בשנת תרכ"ד, 1864, ואף לבתי ספר ערבים. במקביל הייתה בגדאד במאה ה־19 מרכז תורני חשוב. **"הבן איש חי"**, רבי יוסף חיים, גדול פוסקיה של קהילת בבל בעת החדשה, השפיע רבות על צביונה של העיר בעשרות השנים שבהן שימש כרבה,¹¹ ובית המדרש "בית זלכה" שבבגדאד גידל דורות של רבנים, שהם וצאצאיהם הפכו לימים לדמויות תורניות מובילות.

בפורים תרע"ז, 1917, בזמן מלחמת העולם הראשונה, כבש הצבא הבריטי את בגדאד מידי האימפריה העות'מאנית. היהודים שסבלו מהתנכלויות השלטון בימי המלחמה ואף ממעשי רצח וביזה שבוצעו בידי האוכלוסייה המקומית במהלך הקרבות באזור, קיבלו את הבריטים בברכה והכריזו על יום כניסתם לעיר כיום חג לדורות. תוך זמן קצר הקימו הבריטים את ממלכת עיראק, שהייתה מעין מדינת חסות בריטית עד שזכתה לעצמאות חלקית בשנת תרצ"ב, 1932, ולעצמאות מלאה בשנת תש"ו, 1946.

הקהילה היהודית נוהלה בידי "הוועד הרוחני", שכלל שבעה רבנים, ובידי "הוועד הגשמי" - שהיו בו שמונה מנכבדי הקהילה ובראשם עמד נשיא הקהילה. הקהילה מימנה את פעילותם של בתי הספר היהודיים ומוסדות שסייעו לעניי הקהילה וגבתה מחבריה את "מס הגבילה" - מס על הבשר הכשר שאפשר ליהודים לתחזק את פעילות הקהילה. בשנת תרצ"א, 1931, חוקק הפרלמנט העיראקי חוק מיוחד להסדרת פעילותם של מוסדות העדה, ובמסגרתו נקבע כי כלל הגברים היהודים יבחרו את הנהגת הקהילה. אלפי ילדים יהודים למדו במוסדות החינוך הקהילתיים, אולם בהדרגה, בהשפעת חלק מבני הקהילה קיבלו חלק מבתי הספר צביון פחות ופחות מסורתי. כבר בשנת תרנ"ג, 1893, נפתח בעיר בית ספר יהודי לבנות, ובתקופה שבין שתי מלחמות עולם כשליש מהתלמידים בבתי הספר היהודיים היו בנות. בשנת תרפ"ד,

10 על אישיותה הייחודית של פלורה ששון למדנו בעמוד 315.

11 על הבן איש חי למדנו בעמוד 314.

גבר ואישה בלבוש מסורתי ליהדות בגדאד בראשית המאה ה־20

1893
בית ספר ראשון
לבתות יהודיות בגדאד

1931
חוק הפסיקה
הקהילה היהודית

תלמידות יהודיות בבית הספר אליאנס, בגדאד, בין שתי מלחמות עולם.

1924, הקימה רחל חכם יצחק, אשת עסקים יהודייה, מוסד חינוכי ראשון מסוגו לילדים יהודים עיוורים. רבים מבוגרי המוסד, שהתמחה בתחום הנגינה, הפכו לחלק מהתזמורות החשובות בעיראק.

יהודי בגדאד, שבשנות הארבעים מנו כ-80,000 איש והיו קרוב לרבע מתושבי העיר, השתלבו במהירות במנגנוני השלטון הבריטי ולאחר מכן בחיים הכלכליים, הפוליטיים והתרבותיים של עיראק הצעירה. רבים מהיהודים הפכו לאזרחים נאמנים של עיראק המודרנית והתמסרו לחזון הקמתה של המדינה שאמורה הייתה להיות, על פי הבטחתו של המלך פייסל, מלך עיראק הראשון, מדינה של כלל תושביה ללא הבדל דת וגזע.

הניסיון להשתלב בעיראק המודרנית הביא לכך שרוב היהודים נטשו את השכונות היהודיות הוותיקות והתיישבו בשכונות העילית המודרניות והנאות של העיר. בבגדאד פעלו אלפי חנויות בבעלות יהודית, והיהודים שלטו במחצית מעסקי הייבוא והייצוא של עיראק. היהודי **ששון יחזקאל** כיהן כשר האוצר העיראקי, יהודים רבים מונו לשופטים והיו בין מחברי החוקה. יהודים רבים בלטו מאוד בתחום התרבות כעיתונאים, מוזיקאים וסופרים שפעלו לקידום התרבות העיראקית. בלטו בהם המוזיקאים **האחים אל כוויית** והסופר והעיתונאי **אנואר שאול**. כרבע מהיהודים היו בעלי מקצועות חופשיים. החוקר ראובן שניר כתב: "לא היו במאה העשרים יהודים אינטלקטואלים שהפיגו פטריסיות נלהבת למסגרת הלאומית שלהם ואהבה לתרבות הערבית כמו היהודים בעיראק".¹² בתקופה זו רבים מהצעירים אימצו אורח חיים חילוני ואוכלוסיית בתי הכנסת הלכה והתרוקנה. לבוש הגברים והנשים הפך ממסורתי למודרני על פי האופנה האירופית.

השר ששון יחזקאל (יושב במרכז) בין קבוצה של יהודי בגדאד.

הסבירו מה הסיבה לשוני בין הלבוש של השר ששון לשל חבריו לתמונה.

12 בתוך אסתר מאיר-גליצנשטיין, אסתר. "סוף בבל, מכת הלאומנות בעיראק". סוף היהדות בארצות האסלאם, הוצאת כרמל, ירושלים, 2018, עמ' 68.

במקביל למציאות זאת, באותה עת בין שתי מלחמות עולם, עלו לארץ ישראל רבים מגדולי התורה של יהדות עיראק והקימו בה קהילות ומוסדות מפוארים. בהם ניתן למנות **את הרב יהודה פתיה, את הרב חיים סופר מחבר "כף החיים", הרב יצחק ניסים, ואת בני משפחותיהם של הרב מרדכי אליהו והרב עובדיה יוסף.**

אהבתם של היהודים לעיראק הייתה חד־צדדית ומצבם של יהודי עיראק החל להידרדר במהירות בשנות השלושים של המאה ה־20. האוכלוסייה העיראקית הלא יהודית הפכה לאומנית־ערבית וקנאית דתית לאסלאם יותר ויותר, וביקשה לצמצם את ההשפעה והנוכחות היהודית במדינה. יהודים רבים פוטרו ממשורותיהם. במקביל, השפעות הסכסוך בין יהודים וערבים בארץ ישראל הגיעו עד לבגדאד, והתנועה הציונית, כמו גם העיתונות העברית, הוצאו אל מחוץ לחוק. לקראת ימי מלחמת העולם השנייה השפיעה התעמולה הנאצית האנטישמית על רבים מערביי בגדאד, והשנאה כנגד היהודים הלכה וגברה. בשנות הארבעים חוו יהודי בגדאד את הטרומה הגדולה בתולדותיהם, **"הפרהוד"**, פוגרום רצחני שנערך ביהודי העיר בשבועות התש"א, 1941, שבמהלכו נרצחו מאות יהודים.¹³

הצעירים היהודים, שהתאכזבו משיברון החלום להשתלבות בעיראק המודרנית, הושפעו מהתנועות האידאולוגיות שפעלו בין שתי מלחמות העולם. יהודים רבים היו בין חברי המפלגה הקומוניסטית בעיראק שביקשה לשנות את אופי המדינה וליצור שוויון מלא בין אזרחיה, והיו למעשה רוב מניינה ובניינה. אחרים פעלו במסגרת התנועה הציונית וקידמו עליית יהודים לארץ ישראל. הציונים, שהונהגו תחילה בידי **הרב אהרן ששון נחום**, שהזדהה עם ערכי הציונות הדתית עד שגורש מעיראק, נעזרו גם בשליחים שהגיעו מארץ ישראל לעיראק, בתחילה בגלוי ולאחר מכן במחתרת, ועודדו את פעילות התנועה.

אירועי "הפרהוד", כמו גם רדיפות קשות מצד השלטון שהחריפו עם הקמת מדינת ישראל, הביאו לעלייתם של רוב בני הקהילה לארץ בראשית שנות החמישים ב"מבצע עזרא ונחמיה". היהודים המעטים שנותרו בבגדאד המשיכו לחוות רדיפות והתנכלויות ועזבו ברובם המוחלט את המדינה. רבים מיוצאי בגדאד שהגיעו לארץ ישראל, כמו אלי עמיר או סמי מיכאל, הפכו לסופרים מפורסמים ופרסמו במשך השנים את זיכרונותיהם ואת תיאור חוויותיהם מבגדאד של בין שתי מלחמות עולם. כיום כמעט שלא נותרו יהודים בעיר.

13 על אירועי הפרהוד ועל עליית יהודי עיראק לארץ תלמדו בשנים הבאות.

חפשו במרשתת פרטים על אחת מהדמויות הבולטות בקרב יהודי עיראק שהוזכרה לעיל וכתבו על תרומתה לתרבות היהודית והעולמית.

בית הכנסת הגדול בגדאד

הרב אהרן ששון ופעילים ציונים בבגדאד של שנות השלושים (רביעי משמאל). שימו לב להבדלי הלבוש בין הנוכחים ולתמונה שמאחוריהם.